

Şemsüleimme es-Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eserinin Hacmi Üzerine

Cemalettin ŞEN*

Özet

Bu makalede, uzun süreli mahkûmiyet ve kütüphanesinden mahrumiyet gibi çok zor şartlar altında öğrencilerine dikte ettiği kitaplarla Hanefî fikhının çağlar boyu sağlıklı ve ayrıntılı bir şekilde nesilden nesile aktarılmasında esaslı rol oynayan V. (XI.) yüzyıl İslâm hukukçusu Şemsüleimme es-Serahsî'nin en önemli eseri olan el-Mebsût'un, satır sayısı esas alınarak toplam hacmi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda, söz konusu kitabın ciltleri ve ana konularına ilişkin sayfa ve satır temelinde çeşitli sayısal veriler çizelgelerle gösterilmiş ve değerlendirilmiştir. Alanında ilk örnek sayılabilecek olan bu çalışmanın, bilimsel eserlerin hacimlerinin tespitine yönelik mezhep içi ve mezhepler arası karşılaştırmalı pek çok araştırmaya kapı açması ve bilimsel ölçülülük ekseninde ilim yolcularına küçük de olsa bir katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Abstract

On the Volume of Shams al-Aimma al-Sarakhsî's Work Called al-Mabsût

In this article, it is tried to determine the total volume of al-Mabsût by taking its number of lines into consideration, which is the most important work of Shams al-Aimma al-Sarakhsî, an V. (XI.) century Islamic jurist, who played an essential role to transfer Hanafî fiqh properly and profoundly from one generation to

* Yrd. Doç.Dr., Abant İzzet Baysal Ü. İlahiyat Fakültesi, csen@ibu.edu.tr

another throughout the ages by means of the books which he dictated his disciples under very hard conditions such as a long-term conviction and deprivation of his library. Accordingly, various numerical data were shown and evaluated in tables on the basis of number of pages and lines related to the volumes and the main theme of the mentioned book. This work which could be considered to be the first example in its area aims at bringing about a lot of intra-denominational and inter-denominational comparative researches which are about determining the volumes of scientific works and giving some help to the science enthusiasts on the basis of scientific moderation.

Anahtar Kelimeler: Serahsî, Mebsût, hacim, Özkent, Şeybânî, Halvânî, ölçme, Ölçülülük.

Key Words: Sarakhsî, Mabsût, volume, Uzdjant, Shaibânî, Hulwânî, measurement, moderation.

Giriş

Yüce Allah'ın(cc) evrensel kanunlarından birisi de ölçülülüktür. Dağların, yerküre için bir denge unsuru olarak oluşturulması; güneş ve ayın, zamanın belirlenmesine yönelik şaşmaz yörüngelere sahip oluşu; yağmurun bir hayat kaynağı olarak indirilişi; bitki, hayvan ve insanların rızıklarının akıl almaz bir düzen içinde gönderilişi gibi örneklerden¹ hareketle canlı ya da cansız bütün varlıkların yaratılışında bu kanunun etkinliğini açıkça görmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Külli iradenin istisna kabul etmez ölçülülük yasasının, cüzi iradenin etkinlik alanlarında da uygulanması gerekmektedir.² Çoğunlukla bu gerekliliğe göre hareket eden insanoğlu, zaman ve zekâ gibi soyut; mekân ve kütle gibi somut olguları nitelik ya da nicelikleri açısından ölçmektedir.

Fakat mutlak anlamda ölçme, ölçülülük için yeterli değildir. Ölçülülük ilkesinin temelinde doğru ölçme olgusu vardır. Bir başka anlatımla, ancak doğru ölçmenin var olduğu durumlarda ölçülülükten bahsedilebilir. Bu nedenle hayatın her alanında doğru ölçme ve ölçülülük kavramları, sebep-sonuç ilişkisi içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, terazisi doğru tartan bir kuyumcu, altın alım satımında ne aldanır ne de aldatır; hastasının kan değerlerini hatasız ölçen bir doktor, uygulayacağı tedavi yöntemlerinde başarılı olur.

Doğru ölçme, ölçülülük aracılığıyla hayatın kolaylaşmasına da yardımcı olur. Örneğin, ne kadar yol katedeceğini bilen bir şoför, hedefine ne kadar süre içerisinde varabileceğini daha net hesaplar;

¹ el-En'âm 6/96; el-Hicr 15/19, 21.

² el-A'râf 7/85; er-Rahmân 55/9.

okumak istediği kitabın kaç sayfa olduğunu bilen bir öğrenci, bu kitabı bitirebilmek için ne kadar zamana ihtiyacı olduğunu daha rahat belirler.

Yukarıdaki genel açıklamalardan hareketle bilimsel araştırmalarda ölçülülük hedefine ulaşmak amacıyla uygulanabilecek yöntemlerden birisi olarak, ele alınan eserlerin hacimlerinin hesaplanmasının faydalı olacağını düşünmekteyiz. Bu doğrultuda, belki de bir ilk örnek olarak, büyük Hanefi fakihî Şemsüleimme es-Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]), gerek hacminin büyüklüğü ve gerekse içeriğinin doyuruculuğuyla asırlar boyu fıkıh araştırmacılarına ışık tutmuş olan *el-Mebsût* adlı eserini incelemeye karar verdik.

Bilimsel ölçülülük hedefine odaklı, mezhep içi ve mezhepler arası karşılaştırmalı pek çok araştırmaya kapı açmaya aday bu naçiz çalışmanın kilit kavramı olan hacim olgusunu incelemeden önce Serahsî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve *el-Mebsût* adlı eseri hakkında temel bilgiler sunmayı yararlı görüyoruz.

I. Serahsî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Tam adı Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî olan müellif, 400 (1009-10)³ yılında Meşhed ile Merv arasında yer alan⁴ Serahs⁵ veya civarında⁶ doğmuştur.

³ Bazı eserlerde Serahsî'nin doğum yılı, 1009 yerine, miladi 1900 olarak gösterilmiştir. bk. Yıldız, Abdullah, *Büyük Türk-İslam Hukuk Bilgini İmam Serahsî'nin Hayatı ve Sünnet Anlayışı*, yay.y., Şanlıurfa, 2001, s. 10; Yıldız, Abdullah, "Ebû Bekr Muhammed es-Serahsî'nin Hayatı Sünnet Anlayışı ve Hadislerle Ameli - I", *HÜFD*, Şanlıurfa, 1998, sayı: 4, ss. 139-159, s. 139; Özel, Ahmet, "es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed", *Mevsû'atü a'lâmi'l-ulemâ ve'l-üdebâi'l-Arab ve'l-müslimîn*, c. XII, Tunus, 1427/2007, çev. Muhammed Osman el-Kebâşî, ss. 418-425, s. 418. Dizgi hatası olduğunu düşündüğümüz bu yanlışlığın, tespit edebildiğimiz kadarıyla üç yerde tekrar edilmiş olması, bu noktada bir hatırlatma yapmamıza sebep olmuştur.

⁴ Ruska, J., "Serahs", *İA*, c. X, İstanbul, 1997, s. 502; "Serahs", *Dâiretü'l-ma'ârifü'l-İslâmiyye*, c. XI, Tahran, 1933, s. 352.

⁵ Serahs, günümüzde İran İslâm Cumhuriyeti'nin Razavi Horasan Eyaleti'ne bağlı bir yerleşim birimidir. "Serahs", <http://tr.wikipedia.org/wiki/Serahs>, 07.05.2012. **Serahs** isminin **Serhas** (سرخس) (bk. Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 2. basım, Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Cize, 1413/1993, c. III, s. 78) ve **Serehas** (سرخس) (bk. Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut, 1957, c. III, s. 208) şeklinde de yazıldığı görülmektedir. Leknevî ise doğrusunun Serahs olduğunu özellikle belirtir. Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî, Matbaatü's-Sa'âde, Kahire, 1324 h., s. 158.

⁶ Hamîdullah, Muhammed, "Serahsî", *İA*, c. X, İstanbul, 1997, ss. 502-507, s. 502.

Serahsî'nin Türk soyundan geldiğine dair açık deliller yoksa da, kuvvetli işaretler vardır.⁷ Yaşadığı bölge ve genel tarih açısından Karahanlılar⁸ dönemi fakihlerindedir.⁹ Bir başka yönüyle o, Hanefî fikhının mütekaddimîn ve müteahhirîn¹⁰ devirlerini ayıran sınır çizgisindeki büyük¹¹ âlimlerdendir.¹²

-
- ⁷ Hamîdullah, Muhammed, "Serahsî", s. 503; Hamîdullah, Muhammed, "Serahsî, Şemsüleimme", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 544-547, s. 544. Ayrıca bk. Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra'el-Nahr İslâm Hukukçuları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976, ss. 56-57; Songur, Haluk, "İmam Serahsî'nin (1009?-1090) Hanefî Fikhına Katkısı Bağlamında Uluslararası Hukukun Oluşumundaki Rolü", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu: International Symposium on the Contribution of Turkish World to Islam*, 31 Mayıs - 1 Haziran 2007, Isparta, 2007, ss. 305-310, s. 305. Serahsî'nin Arap kökenli olduğuna dair bilgi için bk. "Serahsî", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. XX, İstanbul, 1992, s. 1037.
- ⁸ Karahanlılar, Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da 225-609 (840-1212) yılları arasında hüküm süren Türk-İslâm hanedanıdır. Özeydin, Abdülkerim, "Karahanlılar", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 404-412, s. 410.
- ⁹ Serahsî, bir görüşe göre, İslâm hukuk tarihi bakımından fikhın duraklama dönemi bilginlerindedir. Bu dönem, IV. (X.) asrın başlangıcından VIII. (XIV.) asrın başlarına kadar devam eden uzun bir süreçtir. Karaman, Hayrettin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, ed. Namık Ayhan, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989, s. 262. Ayrıca bk. Karaman, Hayrettin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, I-III, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985-1987, c. I, ss. 74-80. Başka bir tarihsel sınıflandırmaya göre ise Serahsî, fikhın taklit devri fakihlerindedir. Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 368. İslâm hukukunun geçirdiği dönemleri çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık olarak ele alan Hacvî, Serahsî'yi fikhın yaşlılık (الشيخوخة) dönemi fakihleri arasında saymaktadır. Hacvî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Fikrû's-sâmî fî târîhi'l-fikhi'l-İslâmî*, I-II, nşr. Abdülazîz b. Abdülfettâh el-Kârî, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, 1396-1397/1976-1977, c. II, s. 181.
- ¹⁰ Sözlükte "öncekiler" anlamına gelen **mütekaddimîn (mütekaddimûn)** (المتقدمون) ve "sonrakiler" mânasındaki **müteahhirîn (müteahhirûn)** (المتأخرون) kelimeleri, İslâm düşünce ve ilimler tarihinde bazı dönüşümlerin öncesini ve sonrasını belirten bir kavram çifti oluşturmakla beraber, bunlarla kastedilen devirler ilim dallarına ve kullananlarına göre değişiklik arz eder. Bedir, Murteza, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 186-188, s. 186.
- ¹¹ Serahsî'nin, en büyük üç bin Türk ve İslâm müellifi arasında sayılmış olduğuna dair bk. Develioğlu, Abdullah, *Büyük İnsanlar: Üç Bin Türk ve İslâm Müellifi*, yay.y., Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1973, s. 448.
- ¹² Bazı müelliflerce Hanefî mezhebinde mütekaddimîn ve müteahhirîn devirlerini ayıran dönüm noktasının IV. (X.) yüzyıl olduğu belirtilmekle birlikte geç dönem Hanefî literatüründe mütekaddimîn devrinin V. (XI.) yüzyılın ortasına kadar sürdüğü belirtilmektedir. Buna göre Halvânî'nin vefatı (452/1060), Ebû Hanife'nin halkasıyla başlayan mütekaddimîn devrinin sona erdiği noktadır. Kaya, Eyyüp Said, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 188-189, s. 188.

Başlıca hocaları arasında Suğdi¹³ (ö. 461/1068) ve Halvânî¹⁴ (ö. 452/1060 [?]) vardır.¹⁵ Serahsî, fıkıh alanında özellikle Halvânî'den uzun yıllar istifade etmiştir.¹⁶ Kısa zamanda kendisini zekâ ve bilgiyle ispatlayan Serahsî'ye, ilk defa hocasının lâıyk görüldüğü Şemsüleimme¹⁷ (İlim öncülerinin güneşi) unvanı verilmiştir. Sonraları bu meşhur fakihin parlak bir halefi olan Serahsî, fıkıh başta olmak üzere, hadis,¹⁸ kelâm, usûl-i fıkıh, cedel¹⁹ ve şiir²⁰ gibi çeşitli alanlarda kendisini yetiştirmiş önemli bir bilginidir.

Hanefî literatüründe, Osmanlı şeyhülişlâmı ve tarihçisi Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) tarafından "tabakâtü'l-fukahâ" (طبقات الفقهاء) başlığı altında yapılan²¹ ilk ve bilinen tek derecelendirmeye göre²² "mutlak müctehid" ve "mezhepte müctehid" in ardından üçüncü tabakadaki "mesâilde²³ müctehid" (المجتهد في المسائل)²⁴ grubunda

¹³ Tam adı Ebû'l-Hasen (Hüseyn) Rüknuşlâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Suğdi'dir. Şemsüleimme el-Halvânî ile müşkül fıkıh meselelerini müzakere ettikleri belirtilen Hanefî fakihidir. Nâhi, Selâhaddin Abdüllatif, "Suğdi", *DİA*, c. XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 474-475, s. 474.

¹⁴ Tam adı Ebû Muhammed Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî'dir. Özellikle fıkıh alanında derin bilgi sahibi olan Halvânî, kendi zamanında Buhara yöresinde Hanefî âlimlerinin en önde geleniydi. Şahin, Kâmil, "Halvânî", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, s. 383.

¹⁵ Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990, s. 42.

¹⁶ Kılıç, Yusuf, "Şemsü'l-eimme es-Serahsi ve kitâbuhu'l-Mebsût", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye: Mecelle İslâmiyye İlmiyye*, c. XXI, İslâmabad/Pakistan, 1407/1986, sayı: 1, ss. 23-34, s. 27.

¹⁷ Bu unvana sahip başta Halvânî (ö. 452/1060 [?]) ve Kerderî (ö. 642/1244) olmak üzere pek çok âlim olmasına karşın, Hanefî fıkıh kitaplarında "Şemsüleimme" dendiğinde Şemsüleimme es-Serahsî anlaşılır. Nakib, Ahmed b. Muhammed Nasîruddîn, *el-Mezhebü'l-Hanefî: merâhiluhû ve tabakâtuhû davâbituhû ve mustalahâtuhû hasâisuhû ve müellefâtuhû*, I-II, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1422/2001, c. I, s. 319; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 42.

¹⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 121; Yıldız, *a.g.m.*, s. 159.

¹⁹ Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimü musannifî'l-kütübî'l-Arabîyye*, I-XIV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. VIII, s. 267; Kılıç, *a.g.m.*, s. 27.

²⁰ Yıldız, *a.g.e.*, s. 12.

²¹ Kemalpaşazâde, *Tabakâtü'l-müctehidîn*, Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1602, vr. 155-156. Ayrıca bk. Özen, Şükrü, "Kemalpaşazâde", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 240-242, s. 240; Kaya, Eyyüp Said, "Tabakat", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 292-294, s. 293.

²² Apaydın, Hacı Yunus, "İctihad", *DİA*, c.XXI, İstanbul, 2000, ss.432-445, s.439.

²³ Bir ilim dalının temellendirilmesi gereken konuları veya önermeleri şeklinde tanımlanan **mesâil** (المسائل), fıkihta hem fetvaya konu olan hususlar, hem de mezhep içinde veya mezhepler arasında tartışılan ve kesin bir sonuca bağla-

kabul edilen Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî (ö. 500/1107), Rükneddin Mes'ûd b. Hüseyin el-Küşânî (ö. 520/1126) ve Burhânü'l-eimme Abdülazîz b. Ömer b. Mâze (ö. 536/1157) gibi pek çok âlim yetiştirmiştir.²⁵

Serahsî, devrin hükümdarının, cariyesini bir hür ile evlendirmek istemesi üzerine verdiği fetvası,²⁶ öğüt verici bir konuşması,²⁷ mutezile ile ehl-i sünnet arasında cereyan eden kelâmi tartışmalar-daki söylemleri²⁸ ya da gayrimesru vergileri ödememeleri için halkı

namayan problemler olarak anlaşılır. Baloğlu, Adnan Bülent, "Mesâil", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 264-265, s. 264.

- ²⁴ Bu basamaktaki fakihler, usul ve fûruda Ebû Hanîfe'ye muhalefet edemezler. Ancak onun içtihatları dışında kalan meselelerde, mezhepçe belirlenen esas ve kurallara göre içtihat edebilirler. İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddül-Muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. I, s. 53; Hallâf, Abdülvehhâb, *İslâm Teşriî Tarihi*, (özgün adı: *Târîhu't-teşriî'l-İslâmî*), çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, ss. 59-60. Bu ifadenin "müctehid fi'l-mes'ele" şeklinde yazımı için bk. Mehmed Seyyid, *Usûl-i Fıkûh Medhal*, haz. Selçuk Camcı, Işık Akademi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 215; Ansay, Sabri Şâkir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, 3. basım, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958, s. 22. Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Serahsî'yi bir eserinde "mezhepte müctehid" olarak göstermiş (bk. Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, s. 263); başka bir eserinde ise "mesâilde müctehid" anlamında kullandığı "mukayyed müctehid" grubuna dâhil etmiştir. bk. Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukukunda İctihad*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1975, s. 191. Serahsî'nin, kitabın orijinalinde "mesâilde müctehid" olarak kaydedilmesine (bk. Hudarî, Muhammed, *Târîhu't-teşriî'l-İslâmî*, 7. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1960, s. 348) karşın, çevirisinde yanlışlıkla "müctehid fi'l-mezheb" şeklinde yazıldığına ilişkin bk. Hudarî, Muhammed, *İslâm Hukuku Tarihi*, (özgün adı: *Târîhu't-teşriî'l-İslâmî*), çev. Haydar Hatipoğlu, 2. basım, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1987, s. 340.
- ²⁵ Kureşî, *a.g.e.*, c. III, s. 81; Yıldız, *a.g.m.*, s. 141; Hamidullah, "Serahsî, Şemsüleimme", s. 544.
- ²⁶ Riyâdizâde, Abdüllatif b. Muhammed, *Esmâü'l-kütüb el-mütemmim li-Keşfî'z-zunûn*, nşr. Muhamed et-Tüncü, Dâru Mektebeti'l-Fikr, Mısır, ts., s. 274; "Serahsî", *Dâiretü'l-ma'ârifî'l-İslâmiyye*, c. XI, Tahran, 1933, s. 353.
- ²⁷ Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed, *Usûlü's-Serahsî (Usûlü'l-fikh)*, I-II, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgâni, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993, c. I, s. 5; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn: Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi*, I-V (son cilt dizindir), çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, c. IV, s. 1261; Tsafir, Nurit, "Sarakhsi, Muhammad Ibn Ahmad Ibn Abi Sahl", *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*, c. V, New York, 2009, s. 194.
- ²⁸ Schacht, Joseph, "Notes on Sarakhsi's Life and Works", 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslâm Hukukçusu Şemsü'l-eimme es-Serahsî Armağanı*, Ankara, 1965, ss. 1-6, ss. 3-4; Schacht, Joseph, "Serahsî'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Notlar", 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslâm Hukukçusu Şemsü'l-eimme es-Serahsî Armağanı*, Ankara, 1965, çev. M. Esad Kılıcer, ss. 7-13, s. 10; Özel, *a.g.m.*, s. 420.

kışkırtması²⁹ gibi farklı sebepler ileri sürülmekle beraber, muhtemelen devrin yönetimiyle bazı hukuki-siyasi meselelerde ters düşmesi nedeniyle³⁰ Doğu Karahanlılar'ın başşehri Özkent'te³¹ yıllarca³² hapsedilmiştir.³³ Sıkıntılı ve mahrumiyetlerle dolu³⁴ mahkûmiyet dönemini (466/1073-480/1087)³⁵ eşine az rastlanır bir şekilde³⁶ çok iyi değerlendiren Serahsî, eserlerinin büyük bir kısmını,³⁷ bu süreçte, öğrencilerine dikte (imlâ) etmek suretiyle ortaya koymuştur.

²⁹ Akay, Akif, "Büyük Fakîh Şemsü'l-eimme Serahsî ve Fıkıhçılığı", http://www.yeniumit.com.tr/konular.php?sayi_id=33&konu_id=1024&yumit=bolum2,13.04.2011.

³⁰ Hamîdullah, "Serahsî, Şemsüleimme", s. 544.

³¹ **Özkent**, Karahanlı devletine başkentlik yapmış, günümüzde Kırgızistan sınırları içinde bulunan tarihî bir şehirdir. Çağdaş Kırgız Türkçesinde **Özgön**, **Uzgen** olarak da yazılan şehrin adı İslâm tarihi kaynaklarında **Yüzkent**, bazen de **Özcent** şeklinde geçer. *Divânü lugâti't-Türk'e* göre Özkent, Fergana kasabasının bir adıdır ve "özümüzün şehri" anlamına gelir. Taşağul, Ahmet, "Özkent", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 129-131, s. 129. Bu şehrin adının **Özgend** (bk. "Özkent", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. XVII, İstanbul, 1992, s. 9082); **Uzcend** (bk. Hamîdullah, Muhammed, "Meşhur Türk Hukukçusu Serahsî'nin 900 üncü Ölüm Yıldönümü", *Yeni İstanbul*, 14.04.1964, s. 1) **Uzgend** (bk. Tuğ, Salih, "Eserlerinde Rastlanan İfadelerine Göre İmam Serahsî'nin Hapis Hayatı", *900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslâm Hukukçusu Şemsü'l-eimme es-Serahsî Armağanı*, Ankara, 1965, ss. 43-60, s. 48) şeklinde yazıldığı da görülmektedir.

³² Serahsî'nin hapis müddetinin kaç yıl sürdüğü konusunda ortak bir görüş olmamakla beraber "uzun bir süre" (مدة طويلة) mahkûm olarak kaldığı (bk. Zühayli, Muhammed, *Merceu'l-ülûmi'l-İslâmiyye: ta'rîfuhâ, eimmetuhâ, ulemâuhâ, mesâdiruhâ, kütübühâ*, Dârü'l-Ma'rife, Dimaşk, ts., s. 390) hususunda ihtilâf yoktur. Genel kanaat 14-15 yıl olmasına rağmen mahkûmiyet süresinin on yıl olduğuna dair bir görüş için bk. Gümüş, M. Sıddık (haz.), *Tam İlmihâl Saâdet-i Ebediyye*, 48. basım, İhlas A.Ş. Yayınları, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 1127.

³³ Bu hapisyanenin "derin bir kör kuyu" (الجب) (bk. Hamîdullah, a.g.m., s. 1; Kılıç, a.g.m., s. 29) ve "yer altında bulunan bir zindan" (bk. Ünsal, Ahmet, *Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl es-Serahsî Şemsü'l-eimme (Broşür)*, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş, 2007) olduğu belirtilmektedir.

³⁴ Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed, *el-Mebsût*, I-XXX (15 ciltte 30 cilt), 2. basım, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1406/1986, c. IV, s. 192; c. VIII, s. 80; c. X, s. 144; c. XII, s. 108; c. XX, s. 8.

³⁵ Tuğ, a.g.m., ss. 45-46.

³⁶ Serahsî, hapisyanede ilmi çalışmalarını devam ettirip eser veren İslâm kültür muhitinin ilk âlimi olmasına rağmen, insanlık tarihinde yegâne de değildir. Antik felsefede önemli bir dönüşüm gerçekleştiren Yunan filozofu Sokrat (ö. m.ö. 399), İtalyan filozofu Thomas Campanella (1568-1639), Hindistanlı gazeteci-yazar, ilim ve siyaset adamı Ebû'l-Kelâm Âzâd (1888-1958), hapis hayatı yaşadıkları uzun yılları ciltler tutan eserlerle verimli hâle getirmeyi başarmışlardır. Tuğ, a.g.m., s. 43; Hamîdullah, a.g.m., s. 1.

³⁷ Hamîdullah, "Serahsî, Şemsüleimme", s. 546.

Eserlerinin sayısı bakımından şüphesiz en büyük Müslüman fakihlerinden birisi³⁸ olan Serahsî, *el-Mebsût* ve *Usûlü's-Serahsî* (*Usûlü'l-fıkıh*) başta olmak üzere, çok sayıda önemli esere imza atmıştır. Seksen küsur senelik ömrünün yaklaşık altıda birini kapsayan mahkûmiyet sürecinin bitmesinin ardından, son üç yılını özgür olarak geçiren Serahsî, 400/1009,³⁹ 438/1046,⁴⁰ 486/1093,⁴¹ 490/1096-97,⁴² 494/1100-01,⁴³ 500/1106⁴⁴ ve hicrî V. asrın sonlarına doğru⁴⁵ gibi farklı tarihler verilmekle beraber, biyografik eserlerin umumiyetle zikrettiğine göre 483/1090-91⁴⁶ yılında vefat etmiştir.

II. Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eseri

Çok zor şartlar altında yazdığı kitaplarla Hanefî fıkının çağlar boyu sağlıklı ve ayrıntılı bir şekilde nesilden nesile aktarılmasında önemli rol oynayan⁴⁷ Serahsî'nin en önemli eseri⁴⁸ *el-Mebsût*'tur. Aynı

³⁸ Hamîdullah, "Serahsî, Şemsüleimme", s. 544. Aynı müellif Serahsî hakkında "Eserlerinin miktarı bakımından o şüphesiz en büyük Müslüman fakihidir." ifadesini de kullanmıştır. Hamîdullah, "Serahsî", s. 502.

³⁹ Riyâdizâde, *a.g.e.*, s. 274.

⁴⁰ Leknevi, *a.g.e.*, s. 158.

⁴¹ Bu tarihi, kendisi kabul etmemekle beraber, kaynak belirtmeden Serkis kaydetmiştir. bk. Serkis, Yusuf İlyâs, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-mu'arabe*, I-II, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Zâhir, 1989, c. II, s. 1016.

⁴² Kureşî, *a.g.e.*, c. III, s. 82; Kehhâle, *a.g.e.*, c. VIII, s. 267; Nakîb, *a.g.e.*, c. II, s. 518.

⁴³ Leknevi'den naklen Hamîdullah, "Serahsî", s. 503.

⁴⁴ İbn Kutluboga, *Tâcü't-terâcim*, nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1413/1992, s. 234; Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-ulûm*, I-III, nşr. Kâmil Kâmil Bekrî ve Abdülvehhâb Ebû'n-Nûr, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire, 1968, c. II, s. 186; Keskiöglü, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Müftüoğlu Yayınları, Ankara, 1969, s. 101, 153.

⁴⁵ Hacvi, *a.g.e.*, c. II, s. 181.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. IV, s. 1261; Serkis, *a.g.e.*, c. II, s. 1016; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin: esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, I-II, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut, 1955, c. II, s. 76; Zirikli, Ebû Gays Muhammed Hayreddîn, *el-A'lâm: kâmusü terâcim li-eşher'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteşrikîn*, 3. basım, yay.y., Beyrut, 1389/1969, c. VI, s. 208; el-Meys, Halîl, *Fehârisü'l-Mebsût li-Şemsiddîn es-Serahsî*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1400/1980, s. 7; Özel, Ahmet - Semiz, Yahya, *İbn Âbidîn'in Kaynakları, Fihrist ve İbn Âbidîn'in Kaynakları*, Şâmil Yayınevi, İstanbul, 1988, ss. 155-340, s. 194.

⁴⁷ Güman, Osman, "Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eseri Çerçevesinde Mecâz Delilleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, sy. 23, Sakarya, 2011/1, ss. 35-58, s. 36.

⁴⁸ Calder, N., "al-Sarakhsi", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, c. IX, Leiden, 1995, ss. 35-36, s. 35.

adı taşıyan pek çok kitap olmasına karşın,⁴⁹ *el-Mebsût* denilince Serahsî'ye ait, ismi geçen eser anlaşılır.⁵⁰

Döneminde Buhara ve civarının en meşhur âlimleri arasında yer alan, fıkıh yanında hadis alanındaki bilgisi sebebiyle de bir muhaddis kabul edilen⁵¹ Hâkim eş-Şehîd⁵² (ö. 334/945), öğrenimde kolaylık sağlamak amacıyla⁵³ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye⁵⁴ (ö. 189/805) ait “el-usûl”,⁵⁵ “mesâilü'l-usûl”,⁵⁶ “zâhir-i mezheb”,⁵⁷ gibi adlarla da anılan “zâhirü'r-rivâye” (ظاهر الرواية)⁵⁸ diye bilinen altı kitabı

⁴⁹ Fıkıhın yanı sıra diğer bazı İslâmî ilimler alanında da yazılmış ve *el-Mebsût* ismini paylaşan eserlerin listesi için bk. Kâtip Çelebi *a.g.e.*, c. IV, s. 1261; Riyâdzîzâde, *a.g.e.*, ss. 273-274; Kılıç, *a.g.m.*, ss. 26-27.

⁵⁰ Nakib, *a.g.e.*, c. I, s. 340; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 42.

⁵¹ Gözübenli, Beşir, “Hâkim eş-Şehîd”, *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 195-196, s. 195.

⁵² Tam adı Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd'dir. Sâ mâniler zamanında vezirlik yapmış olan Hanefî fakihidir. Üstlendiği devlet görevi dolayısıyla “Hâkim”, bu görevi sırasında öldürülmesi sebebiyle de “Şehîd” lakabını almıştır. Gözübenli, *a.g.m.d.*, s. 195.

⁵³ Kaya, Eyyüp Said, “el-Mebsût”, *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 214-216, s. 214.

⁵⁴ Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî'dir. Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına alan müctehiddir. Taş, Aydın, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2011, ss. 38-42, s. 38. Ayrıca bk. İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, nşr. eş-Şeyh İbrâhîm Ramazan, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1410/1994, s. 253; Şahin, Sami, “İmam Muhammed Şeybânî'nin Hanefî Mezhebindeki Rolü ve Eserlerinin Neşrine Olan İhtiyaç”, *Dinî Araştırmalar*, c. VIII, Ankara, 2006, sy. 24, ss. 253-271, ss. 257-259.

⁵⁵ Sâys, Muhammed Ali, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî, el-Câmiatü'l-Ezheriyye Külliyyetü's-Şeria*, Kahire, ts., s. 97; Ünal, Halit, “el-Asl”, *DİA*, c. III, İstanbul, 1991, ss. 494-495, s. 494; Özel, Ahmet, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 21-27, s. 21.

⁵⁶ Bedrân, Bedrân Ebû'l-ayneyn, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî ve nazariyyetü'l-mülkiyye ve'l-ukûd*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, ts., s. 127; Zühaylî, Vehbe, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh*, I-VIII, 3. basım, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1409/1989, c. I, s. 49.

⁵⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, c. I, s. 322; Keskiöğlü, *a.g.e.*, s. 100.

⁵⁸ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin derlediği, kendisinden tevâtür ve şöhret yoluyla nakledildikleri için “zâhirü'r-rivâye” olarak anılan *el-Asl (el-Mebsût)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'u'l-kebir*, *el-Câmi'u's-sağir*, *es-Siyerü'l-kebir* ve *es-Siyerü's-sağir* adlı eserler Hanefî fıkıhının ilk ve en güvenilir kaynaklarını oluşturur. Özel, *a.g.m.d.*, s. 21. Ayrıca bk. Serîti, Abdülvedüd Muhammed, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî ve nazariyyâtuhu'l-âmme*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1993, s. 163; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, ed. Hasan Lütfi Ramazanoğlu, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 490; Ebû Zehre, Muhammed, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fî's-siyâse ve'l-akâid ve târîhu'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ts., s. 385.

özetleyerek, *el-Kâfi* adlı metni kaleme almış,⁵⁹ Serahsî de yaklaşık 150 yıl sonra *el-Muhtasarü'l-kâfi* olarak da isimlendirilen bu kitabı esas alıp Hanefî literatürünün en önemli eserlerinden biri kabul edilen *el-Mebsût*'u meydana getirmiştir.⁶⁰

el-Mebsût'un, 466-479 yılları arasında,⁶¹ hapisaneyeye düzenli olarak gelen talebelerin *el-Kâfi*'yi hocalarına okumaları ve Serahsî'nin de okunan pasajlar hakkında açıklamada bulunduktan sonra, talebelerinin yardımıyla metinler hazırlaması suretiyle meydana getirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁶²

el-Mebsût, ilk olarak Kahire'de otuz cilt ve on mücellet olarak neşredilmiş (1324-1331), bu baskı esas alınıp Beyrut ve İstanbul'da defalarca ofset yoluyla çoğaltılmıştır. Muhtemelen tek bir yazma esas alınıp hazırlanan bu neşir birçok eksiklik ve hata ihtiva etmektedir. *el-Mebsût*, Kahire neşrinden yaklaşık bir asır sonra 1421/2001'de Beyrut'ta Ebû Abdullah Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî'nin tahki-kiyle yeniden yayımlanmış; fakat önceki neşirde görülen eksiklik ve hataların birçoğu tekrarlanmıştır.⁶³

III. Hacim Kavramı ve el-Mebsût'un Hacmine İlişkin Bazı Veriler

Bu başlık altında, öncelikle hacim kavramının anlamı ve önemi açıklanacak; ardından da *el-Mebsût*'un hacminin hesaplanmasına ilişkin esaslar belirlenip, bu ilkelerden hareketle elde edilen veriler çizelgeler hâlinde gösterilip değerlendirilecektir.

A) Hacim Kavramının Anlamı ve Önemi

Hacim [(Hacm) (الحجم)], Arapça'da "menetmek", "ısırmaya diye hayvanın ağzına ağızlık geçirmek", "hacamat yapmak", "memeyi emmek", "yılan sokmak", "kadının memesi belirip kabarmak" gibi anlamlar içeren⁶⁴ HCM (حجم) kökünden türemiş ve "bir şeyin cismi",⁶⁵

⁵⁹ "el-Kâfi", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, s. 148.

⁶⁰ Kaya, "el-Mebsût", s. 214.

⁶¹ Tuğ, a.g.m., ss. 45-46; Hamîdullah, "Serahsî", s. 506; Kaya, "el-Mebsût", s. 214.

⁶² Kaya, "el-Mebsût", s. 214.

⁶³ Kaya, "el-Mebsût", s. 215.

⁶⁴ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, 3. basım, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994, "hcm" mad.; Firûzâbâdi, Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed, *el-Kâmûsü'l-muhîd*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986, "hcm" mad.; Erkan, Arif, *el-Beyân: Büyük Arapça - Türkçe Lugat*, I-II, Yasın Yayınevi, İstanbul, 2004, c. I, s. 984.

⁶⁵ Sarı, Mevlüt, *el-Mevârid: Arapça - Türkçe Lugat*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1982, s. 276.

“bir cismin miktarı”,⁶⁶ “bir nesnenin el sürüp yoklanacak ve dokunacak cüssesi”⁶⁷ mânalarına gelen bir kelimedir. Kur’ân-ı Kerim’de HCM kökünden türemiş bir kelime bulunmamakla beraber,⁶⁸ sahih hadis kaynaklarında bu kökten türemiş farklı kelimelere, “hacamat” başta olmak üzere çeşitli anlamlarıyla rastlamak mümkündür.⁶⁹

Türkçede *oylum*,⁷⁰ İngilizcede ise *volume*⁷¹ kelimeleriyle karşılanan hacim kavramı, genel olarak “bir cismin uzayda doldurduğu boşluk”,⁷² “bir cismin mekânda kapladığı yerin üç boyutlu ölçüsü”⁷³ gibi ifadelerle tanımlanmakta; daha özel olarak ise geometri, fizik, kimya ve tıp bilimlerinde “somut bir varlığı olan katı, sıvı ya da gaz hâlindeki cisimlerin kapladıkları mekânın en, boy ve derinliğinin çarpımından elde edilen değer”⁷⁴ olarak algılanmaktadır. Bu çalışmada, hacim kavramı, güncel hayatta da çoğu kez kullanılan⁷⁵ mânasıyla “bir eserin, cilt, ana bölüm, bölüm, madde, mesele,⁷⁶ say-

⁶⁶ Ahterî, Muslihuddin Mustafa, *Ahterî (Ahterî-i Kebîr)*, I-II, yay.y., Matbaâ-yı Âmire, İstanbul, 1310 h., c. I, s. 224; Mustafâ, İbrâhîm v.dğr., *el-Mu’cemül-vasît*, I-II (1 ciltte 2 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1411/1990, c. I, s. 158.

⁶⁷ Zebîdî, Muhibbuddîn Ebû’l-Feyz es-Seyyid Muhammed, *Tâcül-arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrut, 1306 h., “hcm” mad.; Redhouse, Sir James William, *Münthebât-ı Lugat-ı Osmâniyye*, haz. Recep Toparlı, Betül Eyövgö Yılmaz, Yaşar Yılmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 122; Nazîmâ - Fâik Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lugatı*, haz. Necat Birinci v.dğr., 3. basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2009, s. 116.

⁶⁸ Abdülbakî, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemül-müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1411/1990, s. 194.

⁶⁹ Wensinck, Arent Jan, *el-Mu’cemül-müfehres li-elfâzi’l-hadîs’n-nebevî*, I-VII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1986-1988, “hcm” mad.

⁷⁰ Püsküllüoğlu, Ali, *Öz Türkçe Sözlük*, 13. basım, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2002, s. 541.

⁷¹ Ba’albekî, Münîr, *el-Mevrid: kâmûsü İnkîlîzî - Arabî [al-Maurid: A Modern English - Arabic Dictionary]*, 26. basım, Dârü’l-İlm li’l-Melâyin, Beyrut, 1992, s. 455; İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü: *Redhouse English-Turkish Dictionary*, 35. basım, Sev Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 1108.

⁷² www.tdk.gov.tr, 10.05.2012. Benzer tanımlar için bk. Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat: Eski ve Yeni Harflerle*, yay.y., Doğu Matbaası, Ankara, 1970, s. 366; Doğan, Mehmet, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1994, s. 305; Püsküllüoğlu, Ali, *Türkçe Sözlük*, 2. basım, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2004, s. 592.

⁷³ Ayverdi, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihten Seyri İçinde Misâlli Büyük Türkçe Sözlük*, I-III, haz. Kerim Can Bayar, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2005, c. II, s. 1134.

⁷⁴ Tuğlacı, Pars, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, I-VI, 2. basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978, c. II, s. 972.

⁷⁵ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nin (DİA) ilk iki cildinde*, çeşitli bilimsel eserlerin cilt, sayfa sayısı vb. yönüyle büyüklüklerinden bahsederken 43 yerde hacim kelimesinin ve çeşitli türevlerinin kullanıldığını tespit ettik.

⁷⁶ Bir tespitte göre *el-Mebsû’ta* 83.000 mesele vardır. Yavuz, Yunus Vehbi, “Hanefî İçtihat Usûlünde Çok Yönlülük”, *Kur’an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, Ağustos-Eylül-Ekim, 1998, sy. 10, 11, 12, ss. 53-56, s. 53.

fa, satır, kelime ya da harflerinin toplam sayısının ifade ettiği büyüklük” anlamında kullanılacaktır.

Bir eserin hacmi, esas alınan ölçüte göre farklı değerler olarak karşımıza çıkar. Örneğin, *el-Mebsût*, hacmi hesaplanırken cilt sayısı ölçüt alındığında “30 cilt”; sayfa sayısı esas alındığında “6.278 sayfa”;⁷⁷ satır sayısı baz alındığında ise “155.253 satır” hacminindedir.⁷⁸

Öncelikle, bir eserin hacmini bilmek, enerji ve zaman planlamasında kolaylık sağlayacaktır. Örneğin, *el-Mebsût*’un hacmini bilen bir araştırmacı, onu ne kadar süre içerisinde okuyabileceğini ya da inceleyebileceğini daha net hesaplar.

İkinci olarak, bir eserin toplam hacminin yanında ana bölümlerinin hacimleri de bilindiği takdirde, eser içi, eserler arası, dönem içi, dönemler arası, mezhep içi, mezhepler arası vb. pek çok karşılaştırmalı çalışmalara da zemin hazırlanmış olacaktır. Örneğin, *el-Mebsût*’un ana bölümlerinden “Kitâbü’n-nikâh” 6.560 satırlık hacmiyle % 4,2253; “Kitâbü’t-talâk” ise 7.234 satırlık hacmiyle % 4,6594 oranında yer işgal etmektedir. Dolayısıyla *el-Mebsût*’un bu iki ana bölümü arasında 674 satırdan oluşan % 0,4341 oranında bir hacim farkı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü olarak, belli ölçme esasları çerçevesinde, ele alınan eserlerin hacimleri hakkında elde edilen çeşitli sayısal veri ve değerlendirmelere sahip olmak, araştırmacılara, yaptıkları karşılaştırma, inceleme ve yorumlamalarda bilimsel ölçülülüğe giden yolları aydınlatacaktır. Sadece fıkıh alanında değil, diğer bütün bilimsel sahalarda da, belli esaslara bağlı yapılan doğru ölçmeler, bilimsel ölçülülüğü; bilimsel ölçülülük de daha üst bir ilke olan dengeyi (mîzân)⁷⁹ sonuç verecektir. Zaten bu da fıkıhın ulaşmak istediği temel değer olan adaletin farklı bir yansıması değil midir?

B) el-Mebsût’un Hacmine İlişkin Temel Esaslar ve Bazı Veriler

Bu çalışmada, satır sayısı hesabıyla, genel toplam ve ana konuları (kitâb) çerçevesinde hacmine ilişkin bazı sayısal veriler ve değerlendirmeler sunulacak olan *el-Mebsût*’un, Kahire (1324-1331) baskısının esas alınıp 1406/1986 yılında Beyrut’ta Dârü'l-Ma'rife’de 15 mücellette 30 cilt olarak ofset yoluyla çoğaltılmış olan matbu nüshası temel alınmıştır.

Hacim hesaplamasına, eserin başındaki (c. I, ss. 2-4) “Hutbetü'l-kitâb” (خطبة الكتاب) başlığıyla sunulan müellife ait ön söz;

⁷⁷ Bazı eserlerde *el-Mebsût*’un “yaklaşık 9.000 sayfa” (bk. Ünsal, *a.g.e.*); “7.000 sayfa” (bk. Hamidullah, *a.g.m.*, s. 1) ve “6.335 sayfa” (bk. Hamidullah, “Serahsi”, s. 505; “Serahsi”, *Yeni Türk Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul, 1985, s. 3512) hacminde olduğu kaydedilmiştir.

⁷⁸ Bu çalışmada, hacim hesabında satır sayısı ölçüt olarak alındığı için, *el-Mebsût*’un toplam kelime ya da harf sayısı hesaplanmamıştır.

⁷⁹ eş-Şûrâ 42/17; er-Rahmân 55/7-9; el-Hadid 57/25.

bir kelimedenden dahi oluşsa eserin metninin bütün satırları; konu başlarındaki besmeleler, hamdeleler, salveleler; cilt numaralarına, kitap (ana bölüm) ve bap isimlerine ilişkin başlıklar ve bazı konuların sonunda yer alan “Doğrusunu en iyi Allah bilir” anlamındaki (اللهُ أعلم) ifadeleri dâhil edilmiştir.

Buna karşılık, sayfaların numaraları; bütün ciltlerin sonlarında “Fihris” (فهرس) başlığıyla sunulan içindekiler kısımları; matbu metin esas alındığı için yazma nüshalarla yapılan karşılaştırmalar sonucu belirlenen düzeltmelerdeki eklemeler, çıkarmalar;⁸⁰ matbu metnin basımı ve emeği geçenler ile ilgili kısım (c. XXX, ss. 309-310); bütün ciltlerin 1. sayfalarında yer alan şiirler; musahhihin dipnotları; cilt sonlarındaki takip eden cildin hangi konuyla başladığına ilişkin bilgiler; dış ve iç kapaklardaki kitap, müellif ismi vb. yazılar; bütün ciltlerin 1. sayfalarında yer alan tashih ve basım bilgileri; boş sayfalar ve Halil el-Meys tarafından hazırlanan *Fehârisü'l-Mebsût* adlı ek, hacim hesabının dışında tutulmuştur.

Ana bölümlerin isimlendirilmesi ve sistematigi konusunda müellifin kendine özgü tercihlerine sadık kalınmıştır. Örneğin, *el-Mebsût*'ta, Hanefî fıkıh kaynaklarının genel çizgisine aykırı olarak temizlik ile ilgili konular, bağımsız olarak değil “Kitâbü's-salât” başlığı altında ele alınmıştır. Dolayısıyla bu eserde “Kitâbü't-tahâre” adlı bir ana bölüm yoktur.⁸¹ Ayrıca “Kitâbü'l-me'zûni's-sağîr”, çok az yer işgal etmesine rağmen, metne uygun olarak ayrı bir ana bölüm olarak değerlendirilmiş, “Kitâbü'l-me'zûni'l-kebir” içinde kabul edilmiştir.⁸²

Yukarıdaki ilkeler göz önünde bulundurularak, *el-Mebsût*, öncelikle bütün ciltleri bakımından satır satır tahlil edilmiş, sayfa ve satır toplamları ve ortalamalarının ardından her bir cildin hacim açısı

⁸⁰ *el-Mebsût* ile ilgili yapılan bazı önemli çalışmalarda basılı mevcut nüshalar muhtelif orijinal yazmalarıyla karşılaştırılmış ve 85 civarında sayfanın eksik olduğu tespit edilmiştir. Bu eksik sayfaların yanı sıra, çeşitli tekrar sayfalarının ve diğer basım ve okuma hatalarının matbu metindeki yerleri, Arapça metinleri ve Türkçe çevirileri için karşılaştırarak bk. Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed, *Mebsût: 1000 Yılın İslâm Fıkıhı Temel Eseri Deliller ve Hükmümler*, (özgün adı: *el-Mebsût*), I-XXXI (son cilt fihristtir), ed. Mustafa Cevat Akşit, çev. Heyet, Gümüşev Yayınları, İstanbul, 2008; Akşit, Mustafa Cevat, “Şemsü'l-eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Ebû Sehl es-Serahsî ve Kitâbu'l-Mebsût'u Üzerine Notlar”, <http://www.gayevakfi.orgindex.php>, 23.04.2012, ss. 1-102.

⁸¹ Şeybânî de *el-Asl (el-Mebsût)* adlı eserinde temizlik ve namaz konularını beraber işlemiş, ancak ilgili ana bölüme “Kitâbü's-salât ve't-tahâre” başlığını koymuştur. Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Asl (el-Mebsût)*, I-V, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1410/1990, c. I, s. 27.

⁸² Bu iki ana bölümün tek başlık altında bir araya getirilmesine ilişkin bk. Aybakan, Bilal, “Füru' Fıkıh Sistematigi Üzerine”, *MÜİFD*, sy. 31, İstanbul, 2009/2, ss. 5-32, s. 22.

sından sırası tespit edilmiştir. Bu arada her sayfada aynı sayıda satır olmaması ve dolayısıyla ciltlerin satır ortalamalarının farklılık göstermesi nedeniyle, satır hesabıyla hacim hesaplamasının, sayfa hesabıyla yapılandan daha sağlıklı sonuçlar verdiği görülmüştür (Çizelge 1). İkinci olarak, *el-Mebsût*'a hacmi yönüyle en geniş açıdan bakabilmek ve genel bir kanaate ulaşabilmek amacıyla, cilt, ana bölüm (müellifin ön sözü dâhil), sayfa ve satır hesap bilgileri bir araya getirilmiştir (Çizelge 2). Üçüncü olarak, *el-Mebsût*'un 71 ana bölümünün (70 kitâb ve müellifin ön sözü) başlangıç ve bitiş cilt ve sayfa numaralarının ardından, kaç sayfa ve satırdan oluştukları, satır hesabıyla hacimlerinin eserin toplamına yüzde olarak oranı ve bu bakımdan sıraları tespit edilmiştir (Çizelge 3). Son olarak, araştırmacılara kolaylık sağlaması amacıyla 71 ana bölüm, satır hesabıyla hacimlerinin eserin toplamına yüzde olarak oranı ve bu bakımdan sıraları esas alınarak tekrar dizilmiştir. Bu şekilde hacim itibarıyla büyükten küçüğe bütün ana bölümleri bir bakışta karşılaştırmak mümkün hâle gelmiştir (Çizelge 4).

Sonuç

Şemsülemme es-Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eserinin Hacmi Üzerine başlığını taşıyan; giriş, üç bölüm ve dört çizelgeden oluşan makalemizde, aşağıdaki sonuçlara ulaşılmış bulunmaktayız.

Doğru ölçme, bilimsel ölçülülük amacına ulaşmak için atılması gereken önemli adımlardan birisidir. Bu doğrultuda, bilimsel araştırmalara konu olan eserlerin hacimlerinin hesaplanması, kolaylaştırıcı bir yöntem olarak kullanılabilir.

Eserlerin hacimlerinin ölçümünde ortak ilke ve yöntemler belirlenmelidir. Çünkü farklı esas ve usuller kullanılarak yapılan çalışmalar, karşılaştırmaya imkân tanımayan bireysel incelemeler olarak kalacaktır.

Cilt, sayfa, satır, kelime ve harf gibi değişik ölçütlerle hareket edildiğinde, eserlerin hacimleriyle ilgili farklı sonuçlar elde edilmesi kaçınılmazdır. Bu noktada önemli olan, en doğru neticeleri bulmaktan daha çok, zaman ve zihinsel güç bakımından uygulanabilir ölçütlerle doğruya en yakın ve kullanılabilir sonuçlar üretebilmektir.

Hacim hesaplamasıyla ilgili çalışmalar arttıkça eser, ana konu, konu, müellif, dönem, mezhep vb. alanlarda yapılan karşılaştırmalı incelemeler de çoğalacak ve nitelik kazanacaktır. Bu bağlamda, öncelikle, Mâlikî mezhebinden Sahnûn'a (ö. 240/854) ait *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*; Şâfiî mezhebinden İmam Şâfiî'ye (ö. 204/820) ait *el-Üm* ve Hanbelî mezhebinden Ebü'l-Ferec İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 682/1283) tarafından kaleme alınan *eş-Şerhu'l-kebir* adlı eserler, hacim bakımından yukarıdaki esaslar doğrultusunda incele-nip, *el-Mebsût* ile karşılaştırılabilir.

Çizelge 1:**el-Mebsût'un Ciltlerinin Sayfa ve Satır Hesap Bilgileri**

NOT: Bu çizelgede sunulan genel toplam ve genel ortalamalara ilişkin veriler, kullanım kolaylığı sağlanması düşüncesiyle Çizelge 2'de de ayrıca belirtilmiştir.	Cilt No	Toplam Sayfa (Cilt Başına)	İlk ve Son Sayfa	Toplam İçindekiler (Sayfa Hesabı ile)	Toplam Satır	Ortalama Satır (Sayfa Başına)	Sıralama (Sayfa Hesabıyla)	Sıralama (Satır Hesabıyla)
	01	252	2-253	1	6.263	24,85	03	03
	02	216	2-217	2	5.338	24,71	11	11
	03	218	2-219	1	5.418	24,85	09	09
	04	227	2-228	1	5.640	24,84	07	07
	05	228	2-229	2	5.651	24,78	06	06
	06	234	2-235	1	5.809	24,82	05	05
	07	240	2-241	2	5.936	24,73	04	04
	08	187	2-188	2	4.177	22,33	24	30
	09	204	2-205	1	5.058	24,79	14	14
	10	220	2-221	1	5.442	24,73	08	08
	11	255	2-256	1	6.336	24,84	02	02
	12	218	2-219	1	5.414	24,83	10	10
	13	198	2-199	1	4.925	24,87	17	17
	14	183	2-184	2	4.534	24,77	27	27
	15	183	2-184	1	4.539	24,80	28	26
	16	196	2-197	2	4.868	24,83	18	18
	17	199	2-200	2	4.932	24,78	16	16
	18	189	2-190	2	4.675	24,73	22	22
	19	188	2-189	1	4.666	24,81	23	23
	20	182	2-183	2	4.507	24,76	30	29
	21	186	2-187	1	4.619	24,83	25	24
	22	186	2-187	1	4.618	24,82	26	25
	23	203	2-204	2	5.021	24,73	15	15
	24	183	2-184	1	4.534	24,77	29	28
	25	190	2-191	1	4.721	24,84	20	20
	26	192	2-192	1	4.759	24,78	19	19
	27	190	2-191	1	4.720	24,84	21	21
	28	212	2-213	2	5.262	24,82	12	12
	29	211	2-212	2	5.235	24,81	13	13
	30	308	2-310	2	7.636	24,79	01	01
Genel Toplam	30	6.278	----	43	155.253	----	----	----
Genel Ortalama	----	209,26	----	1,43	5.175,1	24,7296	----	----

Çizelge 2:

el-Mebsût'un Cilt, Ana Bölüm, Sayfa ve Satır Hesap Bilgileri

Toplam Cilt Sayısı	30
Toplam Ana Bölüm Sayısı (Müellifin Ön Sözü Dâhil)	71
Toplam Sayfa Sayısı	6.278
Toplam İçindekiler Sayfa Sayısı	43
Toplam Satır Sayısı	155.253
Ortalama Sayfa (Cilt Başına)	209,26
Ortalama Sayfa (Ana Bölüm Başına)	88,4225
Ortalama İçindekiler Sayfa (Cilt Başına)	1,43
Ortalama Satır (Cilt Başına)	5.175,1
Ortalama Satır (Ana Bölüm Başına)	2.186,6619
Ortalama Satır (Sayfa Başına)	24,7296

Çizelge 3:

el-Mebsût'un Ana Bölümlerinin Sayfa ve Satır Hesap Bilgileri

No	Ana Bölümün Adı	İlk-Son Cilt/Sayfa	Toplam Sayfa	Toplam Satır	Yüzde Satır/ Eser	Sıra (Satır Hesabıyla)
01	Hutbetü'l-kitâb	I/2-4	2,5	55	0,0354	70
02	Kitâbü's-salât	I/4-253 II/2-80	328	8.145	5,2462	01
03	Kitâbü's-secedât	II/80-143	63	1.575	1,0144	35
04	Kitâbü't-terâvih	III/143-149	6	130	0,0837	69
05	Kitâbü'z-zekât	III/149-217 III/2-20	87	2.143	1,3803	27
06	Kitâbü nevâdiri'z-zekât	III/20-54	34	847	0,5455	52
07	Kitâbü's-savm	III/54-128	74	1.858	1,1967	28
08	Kitâbü nevâdiri's-savm	III/128-146	18	455	0,2930	59
09	Kitâbü'l-hayz	III/146-219	73,5	1.811	1,1664	30
10	Kitâbü'l-menâsik	IV/2-192	190,5	4.731	3,0472	08
11	Kitâbü'n-nikâh	IV/192-228 V/2-229	264,5	6.560	4,2253	04

Çizelge 3 (devamı)

12	Kitâbü't-talâk	VI/2-235 VII/2-59	292	7.234	4,6594	03
13	Kitâbü'l-irâk	VII/60-241	182	4.511	2,9055	09
14	Kitâbü'l-mükâteb	VIII/2-80	79	1.537	0,9899	36
15	Kitâbü'l-velâ	VIII/81-125	45	1.094	0,7046	42
16	Kitâbü'l-eymân	VIII/126-188 IX/2-35	97	2.369	1,5258	24
17	Kitâbü'l-hudûd	IX/36-132	97	2.417	1,5568	23
18	Kitâbü's-serika	IX/133-205	73	1.818	1,1709	29
19	Kitâbü's-siyer	X/2-144	143	3.550	2,2865	18
20	Kitâbü'l-istihsân	X/145-185	40,5	1.007	0,6486	47
21	Kitâbü't-taharrî	X/185-208	23,5	573	0,3690	56
22	Kitâbü'l-lakît	X/209-221	13	312	0,2009	66
23	Kitâbü'l-lakîta (lukata?)	XI/2-16	14,5	365	0,2351	63
24	Kitâbü'l-ibâk	XI/16-34	18	442	0,2846	60
25	Kitâbü'l-mefkûd	XI/34-49	15	363	0,2338	64
26	Kitâbü'l-gasb	XI/49-108	59	1.492	0,9610	38
27	Kitâbü'l-vedîa	XI/108-133	25	608	0,3916	55
28	Kitâbü'l-âriye	XI/133-150	17,5	442	0,2846	61
29	Kitâbü'ş-şerike	XI/151-220	69,5	1.718	1,1065	32
30	Kitâbü's-sayd	XI/220-256	36,5	906	0,5835	50
31	Kitâbü'z-zebâih	XII/2-27	25,5	630	0,4057	54
32	Kitâbü'l-vakf	XII/27-47	20	505	0,3252	58
33	Kitâbü'l-hibe	XII/47-108	61	1.511	0,9732	37
34	Kitâbü'l-büyü'	XII/108-219 XIII/2-199	309,5	7.693	4,9551	02
35	Kitâbü's-sarf	XIV/2-90	88,5	2.184	1,4067	26
36	Kitâbü'ş-şüfa	XIV/90-184	94,5	2.350	1,5136	25
37	Kitâbü'l-kısme	XV/2-74	72,5	1.789	1,1523	31
38	Kitâbü'l-icarât	XV/74-184 XVI/2-59	168	4.179	2,6917	11
39	Kitâbü edebi'l-kâdî	XVI/59-111	52	1.299	0,8366	39
40	Kitâbü'ş-şehâdât	XVI/111-177	66	1.625	1,0466	34
41	Kitâbü'r-rücu' ani'ş-şehâde	XVI/177-197 XVII/2-28	47	1.170	0,7536	40
42	Kitâbü'd-da'vâ	XVII/28-284	156	3.885	2,5023	17
43	Kitâbü'l-ikrâr	XVII/184-200 XVIII/2-190	205,5	5.067	3,2637	07
44	Kitâbü'l-vekâle	XIX/2-160	158,5	3.940	2,5377	14
45	Kitâbü'l-kefâle	XIX/160-189 XX/2-133	161	3.996	2,5738	13

Çizelge 3 (devamı)

46	Kitâbü's-sulh	XX/133-183 XXI/2-63	112	2.758	1,7764	22
47	Kitâbü'r-rehn	XXI/63-187 XXII/2-17	140	3.491	2,2485	19
48	Kitâbü'l-mudârebe	XXII/17-187	70,5	4.225	2,7213	10
49	Kitâbü'l-müzâra'a	XXIII/2-161	159,5	3.937	2,5358	15
50	Kitâbü'ş-şirb	XXIII/161-204	43,5	1.084	0,6982	43
51	Kitâbü'l-eşribe	XXIV/2-38	36,5	914	0,5887	49
52	Kitâbü'l-ikrah	XXIV/38-156	118	2.921	1,8814	21
53	Kitâbü'l-hacr	XXIV/156-184	28,5	699	0,4502	53
54	Kitâbü'l-me'zûni'l-kebîr	XXV/2-191 XXVI/2-57	245,5	6.086	3,9200	05
55	Kitâbü'l-me'zûni's-sağîr	XXVI/57-58	1	39	0,0251	71
56	Kitâbü'd-diyât	XXVI/58-193 XXVII/2-84	218	5.389	3,4711	06
57	Kitâbü'l-cinâyât	XXVII/84-124	40	1.016	0,6544	46
58	Kitâbü'l-me'âkıl	XXVII/124- 142	18	439	0,2827	62
59	Kitâbü'l-vesâyâ	XXVII/142- 191 XXVIII/2-110	158	3917	2,5229	16
60	Kitâbü'l-ayn ve'd-deyn	XXVIII/110- 213 XXIX/2-22	124	3.089	1,9896	20
61	Kitâbü'l-ıtk fi'l-maraz	XXIX/22-91	69	1.693	1,0904	33
62	Kitâbü'd-devr	XXIX/91-136	45	1.122	0,7226	41
63	Kitâbü'l-ferâiz	XXIX/136-212 XXX/2-91	166	4.120	2,6537	12
64	Kitâbü ferâizi'l-hünsâ	XXX/91-103	12	289	0,1861	67
65	Kitâbü'l-hünsâ	XXX/103-114	11	282	0,1816	68
66	Kitâbü hisâbi'l-vesâyâ	XXX/114-128	14	346	0,2228	65
67	Kitâbü ihtilâfi Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ	XXX/128-167	39	982	0,6325	48
68	Kitâbü'ş-şürût	XXX/167-209	42	1.029	0,6627	45
69	Kitâbü'l-hiyel	XXX/209-244	35	875	0,5635	51
70	Kitâbü'l-kesb	XXX/244-287	43	1.069	0,6885	44
71	Kitâbü'r-radâ'	XXX/287-310	22,5	551	0,3549	57

Çizelge 4:
el-Mebsût'un Ana Bölümlerinin Hacimlerinin Satır Hesabıyla Sıraları

Sıra (Satır Hesabıyla)	Ana Bölümün Adı	Yüzde Satır /Eser	Sıra (Satır Hesabıyla)	Ana Bölümün Adı	Yüzde Satır /Eser
01	Kitâbü's-salât	5,2462	37	Kitâbü'l-hibe	0,9732
02	Kitâbü'l-büyyû'	4,9551	38	Kitâbü'l-gasb	0,9610
03	Kitâbü't-talâk	4,6594	39	Kitâbü edebî'l-kâdî	0,8366
04	Kitâbü'n-nikâh	4,2253	40	Kitâbü'r-rücû' ani'ş- şehâde	0,7536
05	Kitâbü'l-me'zûnîl- kebîr	3,9200	41	Kitâbü'd-devr	0,7226
06	Kitâbü'd-diyât	3,4711	42	Kitâbü'l-velâ	0,7046
07	Kitâbü'l-ikrâr	3,2637	43	Kitâbü'ş-şirb	0,6982
08	Kitâbü'l-menâsik	3,0472	44	Kitâbü'l-kesb	0,6885
09	Kitâbü'l-itâk	2,9055	45	Kitâbü'ş-şürût	0,6627
10	Kitâbü'l-mudârebe	2,7213	46	Kitâbü'l-cinâyât	0,6544
11	Kitâbü'l-icarât	2,6917	47	Kitâbü'l-istihsân	0,6486
12	Kitâbü'l-ferâiz	2,6537	48	Kitâbü ihtilâfi Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ	0,6325
13	Kitâbü'l-kefâle	2,5738	49	Kitâbü'l-eşribe	0,5887
14	Kitâbü'l-vekâle	2,5377	50	Kitâbü's-sayd	0,5835
15	Kitâbü'l-müzâra'a	2,5358	51	Kitâbü'l-hiyel	0,5635
16	Kitâbü'l-vesâyâ	2,5229	52	Kitâbü nevâdirî'z-zekât	0,5455
17	Kitâbü'd-da'vâ	2,5023	53	Kitâbü'l-hacr	0,4502
18	Kitâbü's-siyer	2,2865	54	Kitâbü'z-zebâih	0,4057
19	Kitâbü'r-rehn	2,2485	55	Kitâbü'l-vedîa	0,3916
20	Kitâbü'l-ayn ve'd- deyn	1,9896	56	Kitâbü't-taharrî	0,3690
21	Kitâbü'l-ikrah	1,8814	57	Kitâbü'r-radâ'	0,3549
22	Kitâbü's-sulh	1,7764	58	Kitâbü'l-vakf	0,3252
23	Kitâbü'l-hudûd	1,5568	59	Kitâbü nevâdirî's-savm	0,2930
24	Kitâbü'l-eymân	1,5258	60	Kitâbü'l-ibâk	0,2846
25	Kitâbü'ş-şüf'a	1,5136	61	Kitâbü'l-âriye	0,2846
26	Kitâbü's-sarf	1,4067	62	Kitâbü'l-me'âkil	0,2827
27	Kitâbü'z-zekât	1,3803	63	Kitâbü'l-lakîta (lukata?)	0,2351
28	Kitâbü's-savm	1,1967	64	Kitâbü'l-mefkûd	0,2338
29	Kitâbü's-serika	1,1709	65	Kitâbü hisâbî'l-vesâyâ	0,2228
30	Kitâbü'l-hayz	1,1664	66	Kitâbü'l-lakît	0,2009
31	Kitâbü'l-kısme	1,1523	67	Kitâbü ferâizi'l-hünsâ	0,1861
32	Kitâbü'ş-şerike	1,1065	68	Kitâbü'l-hünsâ	0,1816
33	Kitâbü'l-rtk fi'l- maraz	1,0904	69	Kitâbü't-terâvih	0,0837
34	Kitâbü'ş-şehâdât	1,0466	70	Hutbetü'l-kitâb	0,0354
35	Kitâbü's-secedât	1,0144	71	Kitâbü'l-me'zûnî's-sağır	0,0251
36	Kitâbü'l-mükâteb	0,9899			